

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden) / W.J. op 't Hof.
Auteur(s)	Hof, W.J. op 't
In	<i>De doorwerking van de Moderne Devotie: Windesheim 1387-1987. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle/Windesheim 15-17 oktober 1987</i> / red.: P. Bange ... [et al.]. (Hilversum, Verloren, 1988), p. 151-165, 307-308.
Copyright	2007 / W.J. op 't Hof Verloren Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B97005844

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

Eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden)

W.J. OP 'T HOF

Gisbertus Voetius over Willem Teelinck

Vanaf 1588 tekent zich binnen het gereformeerde Protestantisme in de Nederlanden de stroming van het Piëtisme af. Met algemeen verbreide religieuze en ethische wantoestanden en misvattingen als front drongen de piëtisten met profetische bezieling aan op de innerlijke beleving van de gereformeerde leer en de persoonlijke levensheiliging, waarbij zij evenzeer ijverden voor de radicale heiliging van alle levensgebieden¹.

Als eerste kwam de Middelburgse gereformeerde predikant Willem Teelinck (1579-1629)² in 1627 met een alomvattend, op de Nederlanden betrekking hebbend program van de beoogde nadere reformatie: *Noodwendigh vertoogh*. Voorts blijkt Teelinck met diverse andere piëtisten binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk te hebben samengewerkt om te komen tot de verwezenlijking van hun gemeenschappelijke doelstelling. Bovendien overtrof hij zijn piëtistische medestanders enorm in produktiviteit en invloed. Dit alles is reden om Teelinck te beschouwen als de vader van de groepering van Nederlandstalige³ piëtisten binnen de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden: de Nadere Reformatie⁴.

Toen Teelinck op 8 april 1629 stierf, waren er reeds 46 geschriften van zijn hand verschenen, waaronder twee vertalingen van Engelse piëtistische werken⁵. De

1 W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*. Monografieën Gereformeerd Piëtisme 1 (Rotterdam 1987) 23-28.

2 Zie voor hem (Z.v.h.): W.J.M. Engelberts, *Willem Teelinck* (Amsterdam 1898).

3 Met opzet wordt hier de taal als scheidslijn gehanteerd. Het Piëtisme was een geestesstroming die zijn aanhangers onder alle lagen van de bevolking telde. Bij een volksstroming in deze zin voelden mensen zich niet zozeer door de eenheid van bestuur als wel door die van de taal met elkaar verbonden. Vergelijk: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 19.

4 Z.v. deze alinea: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 612-625. Z.v. de Nadere Reformatie: T. Brienens e.a., 'Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling', *Documentatieblad Nadere Reformatie (DNR)*, VII (1983) 109-116; T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage 1986).

5 Z.v. Teelincks geschriften: Engelberts, *Willem Teelinck*, 41-92; J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (ca. 1600-ca. 1800). Bibliografisch onderzoek* (Veenendaal 1987) T97-301; W.J. op 't Hof, 'Willem Teelinck in het licht zijner geschriften', *DNR*, I (1977) 3-14, 33-41, 69-76, 105-114;

twee laatste geschriften die tijdens zijn leven verschenen, betreffen zijn geestelijk dagboek over respectievelijk de maand januari en februari van het jaar 1629: *Tydt-winninghe*. Het derde deel hiervan, over de maand maart, gaat niet verder dan de twintigste dag. De ziekte die de auteur ten grave zou slepen, belette hem dit werkje af te maken. Het is vrij snel na Teellincks overlijden uitgegeven.

Meer dan twee jaar duurde het voordat een volgend geschrift van Teellinck werd gepubliceerd: *De worstelinghe eenes bekeerden sondaers*, 1631. De persoon die verantwoordelijk was voor deze uitgave, was Willems oudste zoon Maximiliaan (1605?-1653)⁶, gereformeerd predikant te Zierikzee. Maximiliaan schreef voor dit werk een dedicatie, gedateerd 24 oktober 1631, waarin hij aangeeft dat met deze uitgave een begin wordt gemaakt met de publikatie van de vele in de nalatenschap van zijn vader aangetroffen manuscripten. In totaal heeft zijn vader 127 werken geschreven.

Voordat *De worstelinghe* werkelijk uitkwam, deed Maximiliaan de tekst ervan aan Gisbertus Voetius (1589-1676)⁷ toekomen met het verzoek of deze het werk van een woord van aanbeveling wilde voorzien. Voetius voldeed graag aan deze vraag. Zo komt het dat de tekst van *De worstelinghe* wordt voorafgegaan door een uitvoerige – tien pagina's in quarto – en buitengewoon belangrijke voorrede van Voetius, gedateerd 18 oktober 1631.

Toen Voetius deze voorrede schreef, was hij gereformeerd predikant in zijn vaderstad Heusden. Dit bleef hij niet lang meer, want in 1634 werd hij hoogleraar in de theologie en de oosterse talen aan de Illustre School te Utrecht, die in 1636 werd omgezet in een universiteit. Nog belangrijker is dat hij mag worden beschouwd als de centrale figuur van de Nadere Reformatie. Het is aan zijn inzet als theologisch professor te Utrecht te danken geweest dat de Nadere Reformatie uitgroeide van een beperkte groepering tot een nationale beweging met intensieve internationale contacten. Dank zij hem ontwikkelde de groepering van 'vader' Teellinck zich tot een geestesbeweging van grote allure.

In dit licht is Voetius' voorrede, waarin hij het werk van de grote man uit de begintijd van de Nadere Reformatie beoordeelt, uitermate interessant. De tweede reden dat dit woord vooraf zo belangrijk is, ligt in het feit dat Voetius als het ware de geschiedenis van het Piëtisme in het algemeen en van het Nederlandse gereformeerde Piëtisme in het bijzonder beschrijft. De derde waarde van het aan-

[*vervolg noot 5*] II (1978) 1-12, 33-62, 65-88, 97-105; III (1979) 33-40, 97-100; IV (1980) 1-9, 33-38, 97-103; V (1981) 1-5, 70-82, 107-108; VI (1982) 1-4, 37-45; VII (1983) 25-30, 37-42, 117-125; VIII (1984) 9-17, 37-40, 73-80, 109-113; IX (1985) 37-42, 73-77, 109-118; X (1986) 31-36, 64-66, 73-76; XI (1987) 62-67.

⁶ Z.v.h.: P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks XLVIII-1 (Amsterdam 1943) 182-184.

⁷ Z.v.h.: A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (3 dln.; Leiden 1897-1915).

bevelend schrijven van Voetius wordt gevormd door de daarin voorkomende – oudst bekende – identificatie van de pamflettenschrijver Ireneus Philalethius als de ontvanger-generaal van de Staten van Zeeland Eeuwout Teellinck (1571-1629)⁸, broer van Willem en oom van Maximiliaan.

Voetius zet zijn voorrede in met de stelling dat de rechtzinnigen altijd die religieuze schrijvers het aangenaamst en profijtelijkst hebben gevonden die de praktijk der religie behandelden. Onder dit laatste verstaat hij de bijzondere toepassingen op de gevallen van de consciëntie en van het menselijk leven. Zelfs in de duisternis van het pausdom zijn zulke praktijk-scribenten – tussen haakjes voegt Voetius hierachter: *al hoe wel gebreckelijck onses oordeels* – in waarde gehouden. Er volgen dan de namen van

Bernardus, Bonaventura, Gulhelmus Patisiensis, Harpius, Ruysbroeck, Schoonhovia, Carthusiauus, Taulerus, Thomas à Kempis, &c.

Na het opkomen van de Reformatie, dat de wereld met twisteschriften vervulde, zijn diverse praktijk-werken in het pausdom uitgekomen en door velen gretig ontvangen. Deze geschriften waren opgesteld door monniken, in het bijzonder van de orde der karmelieten, van die der kartuizers en die der augustijnen. Voetius oordeelt het niet nodig verder op dit punt in detail te treden. Wel gaat hij dieper in op het hoofdwerk van Thomas à Kempis (1380?-1471):

Het eene Boecxken Thomas a Kempis, van de novolginghe Christi, is eenigen tijt herwaerts nu by desen/ nu by d'ander van het Pausdom by nae alle Jaer wederom van nieu in Druck uytgegeven/ ende hoochlycken yeder een gerecommandeert Ghelijck oock al over lange de gereformeerden in de Nederlantsche/ Fransche/ Engelsche ende andere Talen/ met voor-redenen/ aenteekeninghen ende alle noodige vercieringen/ de drie Boecken van de gemelde Navolgingen, den haeren seer gemeyn ghemaect hebben.

Voetius wijst er vervolgens op dat de genoemde gereformeerden in het verleden eveneens met grote lust en ijver de voortreffelijke traktaten van William Perkins (1558-1602)⁹ hebben gelezen. De Nederlandse gereformeerden namen aanvaankelijk met verwondering en aandacht *Grondich bericht vande Boetveerdicheyt des Levens*¹⁰ van Jean Taffin (1528-1602)¹¹ ter hand, omdat het op uitzonderlijke wijze aandringt op de reformatie des levens.

Daarna is echter volgens de schrijver de lust tot de praktijk der godzaligheid en tot het uitgeven en het lezen van praktijk-geschriften gaandeweg verdwenen. Dit wijt hij aan de listigheid van de satan en aan de menselijke traagheid, waarbij

8 Z.v.h.: P.J. Meertens, 'Eewoud Teellinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis (NAK)*, Nieuwe Serie xxviii (1936) 212-235.

9 Z.v.h.: *The Work of William Perkins*, Ian Breward, ed. The Courtenay Library of Reformation Classics III (Appleford 1970) 3-131. Z.v. Perkins' geschriften: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 280-320.

10 Z.v. dit geschrift: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 47-50.

11 Z.v.h.: S. van der Linde, *Jean Taffin* (Amsterdam 1982).

hij in de derde plaats wijst op de invloed van de remonstrantse twisten. Daarentegen heeft God zowel tijdens als na deze twisten speciaal in Engeland en in de Nederlanden diverse geleerde en godvruchtige mannen verwekt die de praktijk weer centraal stelden. Onder de Engelsen die dan worden opgesomd, komt Guilielmus Amesius (1576-1633)¹² voor, wiens kort tevoren uitgekomen *De conscientia, et eius iure vel casibus* wordt vermeld. Met betrekking tot de Nederlanden noemt Voetius W. Teellinck – Godefridus Udemans (1581?-1649)¹³ en andere auteurs, die nog in leven zijn, gaat de schrijver voorbij – en E. Teellinck, van wie enige geschriften worden vermeld.

Bij W. Teellinck aanbeland, prijst Voetius diens preken, waarvan hij er zelf ooit slechts twee of drie heeft gehoord. Toch hebben deze een onuitwisbare indruk op hem gemaakt:

daer door sulcken impressie ende gevoelens van sijn manieren van predicken creech/ dat zedert dien tijt alle mijns herten wensch is geweest/ dat ic ende alle Leeraers hier te Lande sulcken fatsoen ende cracht van prediken mochten naevolgen.

Over Teellincks geschriften kan de auteur meer zeggen, omdat hij ze heeft gelezen. Dan volgt de zin waaraan de titel van dit artikel is ontleend:

In de selfde heeft hy overvloedichlijck getoont hoe zijne sinnen in de H. Schrift geoefent/ zijn herte in diepe ghevoelen der Goddelijcker dingen gewennet/ ende zijnen gheest uyt het ydel gewoel des Werelts tot Hemelsche contemplatiën opghenomen was; in somma wat eenen cloecken ende ervaren practisijn hy was in zijne professie: soo dat hy met recht eenen tweeden Thomas à Kempis (doch ghereformeerden) van onse eeuwte mochte ghehouden werden.

Hoewel Teellinck niet onbedreven was in de exegese, de dogmatiek, de catechetiek en de polemiek – Voetius somt hier enkele geschriften van Teellinck op –, excelleerde hij in de praktijk der godzaligheid. Met name zijn vertaling van een werkje van William Whately (1583-1639)¹⁴ is in dit opzicht zeer invloedrijk geweest:

waer door hy soo een baniere begonde op te steken/ dat vele Leeraers ende Ledematen Christi/ hier te lande/ zedert dien tijt dien man Gods in grooter weerden hebben ghehouden/ ende niet versuymt op vele dingen met ernst ende naerder te letten/ daer sy te vooren nauwelijcks eens aen ghedacht en hadden/ ende daer sy te vergheefs in verscheden locis communibus/ commentariën/ postillen nae gesocht souden hebben.

Nadat Voetius verscheidene praktijk-werken van Teellinck heeft genoemd, gaat hij iets dieper in op die soortgelijke geschriften die Teellinck in de laatste jaren van zijn leven heeft doen uitkomen. Vervolgens bespreekt en prijst hij uitgebreid

12 Z.v.h.: H. Visscher, *Guilielmus Amesius* (Haarlem 1894); Karl Reuter, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*. Beiträge zur Geschichte und Lehre der Reformierten Kirche IV (Neukirchen 1940); Keith L. Sprunger, *The Learned Doctor William Ames. Dutch Backgrounds of English and American Puritanism* (Urbana; Chicago en Londen 1972).

13 Z.v.h.: P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz Udemans', *NAK*, Nieuwe Serie xxviii (1936) 65-106; W. Fieret, *Udemans. Facetten uit zijn leven en werk* (Houten 1985).

14 Z. hiervoor: Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 399-402. Z.v. Whately: Everett H. Emerson, *English Puritanism from John Hooper to John Milton* (Durham 1968) 259-278.

De worstelinghe. Hierna kan hij het niet laten om de belangrijkste praktijk-geschriften van W. Teellinck op een rijtje te zetten en aan te bevelen, waaraan hij *Vyer ende wolck-calomne*¹⁵ van E. Teellinck toevoegt.

W. Teellinck is het voorwerp van verdachtmaking geweest. Uitvoerig weerlegt Voetius vier lasterpraatjes: 1. Teellinck had wonderlijke, nieuwe en vreemde zaken in de zin; 2. Teellinck bekommerde zich weinig om de leer, vooral tijdens de remonstrantse twisten; 3. Teellinck koesterde nieuwe opvattingen over de sabbat; 4. Teellinck was te streng en te precies. De op zichzelf zeer interessante inhoud van Voetius' ontzenuwing moet in dit verband om begrijpelijke redenen buiten beschouwing blijven. Wel vragen enkele passages hieruit nog de aandacht. Op de eerste verdachtmaking reageert Voetius direct als volgt:

Wat hy in het hooft of in het herte hadde en wete ic niet/ maer een dinck wete ick wel/ dat hy met zijne schriften neffens ontallijcke andere mijne oogen gheopent ende het herte door Godes ghenade gheraect heeft/ omme vele dinghen naerder te verstaen ende in bedenckinghe te nemen/ daer te voren of niet met allen/ of immers seer weynich aen ghedacht en werde.

Bij de behandeling van de derde verdachtmaking merkt hij op:

Wat hy [=Teellinck] hier van gevoelt heeft en kan ick niet weten/ dan uyt zijne schriften/ ende eenigh mondelijck bericht/ dat hy my op mijne voorstellinghen ende vraghen daer over ghedaen heeft.

Een derde belangrijke zinsnede vindt men bij de weerlegging van de vierde beschuldiging:

Soo men een Pharisaische/ vleeschelijcke ende superstitieuse precijs-heyte verstaet/ die en wil ick in hem of in niemant ter Werelt verschoonen/ gelijk ick mijn gevoelen van soodanige vijs-heyte ende precijs-heyde rondelijck verclaert hebbe in sulcker meditatie gevoecht achter mijn Tractaet tegen Danielis Tilenis, lasterschrift/ het welcke onsen Autheur als hy't met smaect gelesen hadde/ soo hy verclaerde/ volcomentlijck in allen deelen geaprobeert heeft/ in zijnen brief doen ter tijt aen my ghesonden. Maer sulcken precijs-heyte en kan ick niet bevinden dat in dien man Godes gewoont/ veel min geheerschet heeft. Ick hebbe hem weynich gesien en gesproken/ doch hoore alles contrarie van die gene die hem meest behandelt ende best gekent hebben.

Zijn voorrede besluit Voetius door op eveneens uitvoerige wijze in te gaan op vier klachten van personen die Teellinck niet vijandig gezind zijn: 1. Teellinck schreef te veel en steeds iets nieuws; 2. Teellinck is langdradig; 3. Teellinck troost niet zozeer, maar hij dringt altijd aan op de reformatie des levens; 4. Teellincks stijl is vaak niet zodanig als sommigen wensden. Op al deze punten weet Voetius Teellinck te verdedigen.

Zoals geciteerd typeert Voetius in zijn aanbeveling Teellinck als een tweede Thomas à Kempis. Deze kenschets is in de latere literatuur vaak aangehaald, overwe-

15 Z.v. dit werk: Meertens, 'Eewoud Teellinck', *NAK*, Nieuwe Serie xxviii (1936) 226-227.

gend in instemmende zin¹⁶. Geen van de onderzoekers heeft zich echter reken-schap gegeven van het verband waarin de bewuste woorden staan. Het wordt tijd dat deze lacune wordt opgevuld en dat aan de hand hiervan de in het geding zijnde passage allereerst op haar inhoud en vervolgens op haar objectieve waarde wordt onderzocht.

De voorrede wettigt met het oog op Voetius' typering van Teellinck het volgende scala van gevolgtrekkingen:

1. Het persoonlijk contact tussen Voetius en Teellinck is zeer beperkt geweest. Zij hebben elkaar weinig gezien en gesproken. Eén keer ging het gesprek tussen hen over de sabbatkwestie. Twee of drie keer heeft Voetius Teellinck horen preken. Er is voorts sprake van correspondentie. Teellinck schreef Voetius een brief met zijn instemming met een geschrift van de laatstgenoemde. Nam Teellinck kennis van Voetius' schriftelijke arbeid, omgekeerd geldt dat Voetius Teellincks werken – op het tijdstip van de voorrede waren deze met inbegrip van *De worstelinghe* 48 in getal – had gelezen.

Het gevolg van het onderlinge rechtstreekse en indirecte contact is buitengewoon groot geweest. Sinds Voetius Teellinck had horen preken, was het zijn begeerte dat hij zelf en alle andere dienaren des Woords Teellincks – puriteins – preekwijze zouden volgen. Door het lezen van Teellincks boeken is Voetius gewonnen voor het ideaal van de praktijk der godzaligheid. Gezien een andere passage uit de voorrede mag hierbij vooral aan Teellincks vertaling van een werkje van Whately worden gedacht. Deze overzetting zag in 1609 het licht. Aangezien Voetius eerst in 1611 predikant werd, zal de diep ingrijpende ommekeer in zijn geestelijke denken en streven nog tijdens zijn studententijd hebben plaatsgevonden.

2. De eerste keer dat Voetius Thomas à Kempis noemt, komt de laatste voor aan het eind van een hele rij middeleeuwse praktijk-scribenten, die als zodanig duidelijk door de auteur worden gewaardeerd. Wel relativeert hij hun waarde door eraan toe te voegen dat hun arbeid gebrekkig was. Dat hierbij aan de – in vergelijking met de Reformatie – typische rooms-katholieke elementen van hun

¹⁶ B. Gladius, *Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1851-1856) III, 421; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, II (Middelburg 1891-1893) 746; Engelberts, *Willem Teellinck*, 107, 178; I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelijk in Nederland* (Woerden 1971) 152; P.J. Meertens, 'Willem Teellinck', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, I (Kampen 1978) 375a; H. Vekeman, 'De Nadere Reformatie en de Nederlandse filologie', *Ons Erfdeel*, xxv (1982) 711b; Herman Vekeman, *Panorama van de Spiritualiteit in en om de Reformatie in de Nederlanden 1530-1800*. Tekst en Tijd v (Nijmegen 1982) 47; W. Teellinck, *Soliloquium, ofte alleensprake eens zondaers, in den angst zijner wedergeboorte*, Herman Vekeman, ed. Veröffentlichungen des Instituts für Niederländische Philologie der Universität zu Köln III (Erfstadt 1984) xviii-xix; Brienens e.a., *De Nadere Reformatie*, 21, 23. Het is alleen Vekeman die er niet zeker van is of Voetius' typering van Teellinck wel de roos treft.

werken moet worden gedacht, bewijst de tweede vermelding van Thomas. Hier wordt gesproken van de gereformeerde uitgaven van *De Imitatione Christi*, die slechts drie boeken bevatten. Het vierde en meest roomse boek was weggelaten. Bovendien schrijft Voetius nadrukkelijk dat deze gereformeerde edities van de drie boeken nog voorzien zijn van de nodige voorredes en aantekeningen.

Als Voetius van al de genoemde middeleeuwse praktijk-scribenten alleen op Thomas dieper ingaat, geeft dit aan dat hij voor hem een bijzondere voorliefde heeft. Tevens valt dan op dat hij bij Thomas uitsluitend aan diens *De Imitatione Christi* denkt.

3. Uit de toevoeging (*doch ghereformeerden*) aan de typering van Teellinck als een tweede Thomas blijkt dat Voetius zich ervan bewust was dat hij bij zijn waardering voor Thomas deze reduceerde.

De genoemde kenschets bevat de derde vermelding van Thomas in het geheel van de voorrede. De eerste twee keren dat diens naam hierin voorkomt, betreft het de voorreformatorische tijd. Kennelijk wil Voetius duidelijk maken dat er naar zijn inzicht een lijn loopt tussen Thomas en Teellinck. Dat hij hierbij niet uitsluitend aan de twee laatstgenoemden denkt, laat de opzet van de voorrede zien. Hierin wordt de geschiedenis van het gereformeerde Piëtisme, voornamelijk in de Nederlanden, geschetst en wordt het uitgangspunt in de middeleeuwse vroomheid genomen. Voor Voetius weegt het verschil tussen Rome en Reformatie zwaar, maar dit verhindert hem niet om met voorliefde op de overeenkomst tussen beide te wijzen. Deze signaleert hij op het gebied van de praktijk der religie.

Thomas en Teellinck waren beiden praktijk-scribenten. Het is op grond van deze overeenkomst dat Voetius Teellinck een tweede Thomas noemt. De zin waarvan deze typering deel uitmaakt, laat een nadere precisering toe. Daarin komt immers de innerlijke zijde van de praktijk der religie naar voren. Zo wordt er gesproken over hemelse contemplaties. Teellinck is derhalve voor Voetius een tweede Thomas omdat de eerstgenoemde met de laatstgenoemde overeenstemt in de interne praktijk der godzaligheid.

Tegen het eind van de voorrede, namelijk bij de behandeling van de derde klacht, erkent Voetius dat Teellinck zich in zijn geschriften meer op de externe dan op de interne kant van de vroomheid richt. Dit betekent in het licht van het voorgaande dat Voetius met zijn typering niet voorheeft de gehele Teellinck te kenschetsen. In feite komt zijn uitspraak hierop neer: op het punt van de inwendige vroomheid vertoont Teellinck zoveel gelijkenis met Thomas dat men hem, afgezien van de confessionele verschillpunten, een tweede Thomas mag noemen.

Voetius had zijn ijveren voor de praktijk der godzaligheid in de middellijke weg te danken aan Teellinck. Hij droeg deze dan ook een warm hart toe. De

bewuste voorrede is een sprekend bewijs hiervan. Tevens had Voetius grote bewondering voor de middeleeuwer Thomas. Van elders is bekend dat Voetius *De Imitatione Christi* als het op de Bijbel na meest goddelijke boek beschouwde¹⁷. Hoe kon hij Teellinck nu hoger eren dan hem een tweede Thomas te noemen?

Op één punt verschaft de voorrede geen helderheid, namelijk de vraag of Voetius met zijn kenschets van Teellinck ook bedoelt te zeggen dat de laatstgenoemde speciaal door Thomas is beïnvloed. In dat geval zou Voetius' typering niet alleen iets zeggen van zijn hoogachting voor zowel Thomas en Teellinck evenals van een intern-devotionele overeenkomst van algemene aard tussen beiden, maar eveneens iets van een bijzondere band tussen hen. Alleen een onderzoek naar de rol van Thomas bij Teellinck zal meer dan een slag in de lucht opleveren.

Thomas à Kempis bij W. Teellinck

De biografie van Teellinck geeft wat Thomas betreft geen enkel aanknopingspunt. Men is derhalve op Teellincks geschriften aangewezen. Maar ook hier is de oogst schraal. Zegge en schrijve één keer vermeldt Teellinck het hoofdwerk van Thomas. Het verband waarin deze woorden staan, is echter zo interessant dat aan beide uitgebreid aandacht moet worden besteed.

In 1624 verscheen van Teellinck het eerste deel van *Sleutel der devotie: Ons openende De Deure des Hemels*. De dedicatie heeft als datering 1 november 1623. In de opdracht maakt Teellinck kenbaar dat hij enige jaren tevoren is begonnen met het schrijven van dit werk. Blijkbaar was dit ook reeds geruime tijd klaar, want in de voorrede maakt de schrijver bekend dat de tekst van het tweede deel al gereed is. De ontstaanstijd van de tekst van het eerste deel van *Sleutel der devotie* zal derhalve in de tweede helft van het tweede decennium van de zeventiende eeuw hebben gelegen.

In de reeds genoemde voorrede geeft de auteur aan dat hij onder devotie de overgave van zichzelf aan God verstaat en dat hij met dit werk voorheeft de devotie op te wekken en te versterken. Behalve dat hij opgesmukte bewoordingen heeft vermeden, deelt hij nog iets van zijn werkwijze mee:

want wy oock vermerckt hebben/ dat onder den ghenamen Christenen, veele welcke noch eenichsins sich schynen te willen Christelijcken draghen/ veel tijds verruckt worden/ door de verscheyden ghesinthenen der Religie (welck onder den Christenen ochermen ghevonden worden) om d'eene dese/ d'ander ghene aen te hanghen/ ende dien volghende oock der selver autheuren schriften te lesen/ die sy best besint hebben: Soo heb-

17 L.F. Groenendijk, 'De gereformeerde proeve van de kracht der godzaligheid', *DNR*, 1 (1977) 123.

ben wy de moeyte ghedaen/ om te doorlopen allerley Boeckens der devotie van allerley ghesintheden/ die wy hebben connen becomen (tot de snootste toe onder den ghenaden Christenen) ende hebben gheerne/ boven alle het ghene wy reede/ ende uyt de H. Schriftuere/ door eyghen ondersoekinghe ende bevindinghe/ ende uyt de treffelijckste autheuren der Ghereformeerde Kercke/ deses aengaende profytelijckst hebben connen vernemen/ oock uyt de voorgemelde scribenten/ al wat van hen wel geseyt was/ ende wat sy van de ware Religie, ende gesonde leere ontleert hadden/ daer uyt voorts ghebracht/ ende dat met haer eyghen woorden/ soo naer als wy ghecomen hebben: daer door dickwils veranderinghe van Phrase/ in dit Boeck ghevonden wort. Soo hebben wy oock waerlijcken/ veele duystere dinghen/ die licht conden misnomen worden/ ende van hare fauteurs selve/ niet en connen nae de letter verschoont worden/ ende andere die by de voorghemelde Autheuren seer sorgghelijck ghestelt zyn/ met een weynich veranderinghe/ betracht claer ende stichtelijcken voor te draghen: ende wel sonderlinghe hebben wy veele passagien aenghetrocken/ uyt het Boeckken/ ghenamt de naevolginghe Christi/ alsoo wy vermerckt hebben/ dat het selve in veele/ andersins wel meynenden Christenen handen is/ daer nochtans hier ende daer/ eenighe redenen daer in oock al ghevonden worden/ die den eenvoudighen ghereet seer verde souden connen mislyden/ buyten de rechte paden der waerheyt/ ende dit alles/ hebben wy met groote moeyte aldus beleyt/ tot dien eynde/ om eeuoudighe/ wel meynende Christenen/ hierby occisire te gheven/ niet langher sich te verstroyen in het ondersoecken vander selver schriften (die veele zijn/ ende dickwils seer verwert/ ende in veele plaetsen seer duyster/ ende in noch meer andere plaetsen seer onghesont) sich te houden (soo het hun soo conde wel bevallen) aen dit tegenwoordige tractaet, tot verwekinghe der devotie alsoo wy met der waerheyt connen betuyghen/ dat wy meynen/ soo wat daer toe sonderlinghe dienstich mochte wesen/ in der voorghemelden autheuren schriften/ van allerley ghesintheden/ dat wy dat altemale in dit tegenwoordige tractaet, ende in het gene/ dat noch hier nae door Gods ghenade volghen sal/ betrocken te heben: Soo dat dit selve tractaet, sal moghen dienen (soo sy het recht willen insien/ ende ghebruycken) in plaetse van alle andere Boeckens der devotie, welcke by andere autheuren/ van allerley ghesintheden/ beworpen zyn/ want oock dit seker is/ ende buyten alle dispute by ons staet: Dat/ wat oock eenigherley andere/ van devotie, met grooten schyn moghen schryven/ ende uytgheven/ dat alleene de vvare ende rechte Religie (die wy door Godts ghenade belyden) wel gheschickt is/ om crachtelijck op te wecken tot de vvare devotie, ende tot het recht betrachten/ van een Religieux leven, ghelijck wy oock verhoopen/ dat alle die ghene met der daet dat sullen bevinden/ die daer in eenvoudicheyt des herten/ desen onsen arbeyt sullen ghelieven t'ondersoecken.

Wat in dit citaat wordt verwoord, is buitengewoon leerzaam. Teellinck constateert dat *De Imitatione Christi* door veel welmenende – derhalve niet de slechtste! – gereformeerde christenen wordt gelezen. Op zichzelf keurt hij dit niet af, maar wel is hij beducht dat de rooms-katholieke elementen van Thomas' werk een verkeerde invloed op eenvoudige protestanten zullen hebben. Onmiskenbaar doelt hij hier op de ruime verspreiding van rooms-katholieke uitgaven van het bewuste geschrift onder het protestantse volksdeel, althans in zijn omgeving.

Welke remedie geeft hij hier nu tegen? In plaats dat hij een geheel nieuw devotioneel handboek in gereformeerde zin opstelt, haalt hij passages niet alleen uit Thomas' werk, maar ook uit devotionalia van alle mogelijke christelijke gezind-

ten weg, werkt hij ze in gereformeerde zin om en plaatst hij ze in een nieuw kader. Op deze wijze beoogt hij alle andersoortige vroomheidsgeschriften die er onder het gereformeerde volk circuleren, te vervangen.

Deze methode van vervanging laat slechts één gevolgtrekking toe: Teellinck erkent en waardeert – binnen het kader van de gereformeerde theologie – de door hem benutte bronnen.

Een probleem dat zich nu voordoet, is dat onderzoekers wel blijk geven ervan op de hoogte te zijn dat Teellinck in het eerste deel van *Sleutel* stof uit *De Imitatione Christi* heeft verwerkt, maar niet één concreet voorbeeld hiervan aanwijzen¹⁸. Men mag aannemen dat zij er wel naar hebben gezocht. Wellicht ligt de verklaring hiervan in het feit dat Teellinck juist het minst voor de hand liggende gedeelte van Thomas' boek in het eerste deel van zijn *Sleutel* heeft geïncorporeerd, namelijk het vierde boek van *De Imitatione Christi*, dat in de zestiende- en zeventiende-eeuwse gereformeerde edities opzettelijk werd weggelaten.

Het eerste deel van *Sleutel* kent vier boeken. In het eerste boek komt het fundament van de christelijke devotie ter sprake: de ware gemeenschap met Christus, welke wordt uitgesplitst in goddelijke kennis, ootmoed, geloof en heilig voorneemen om God alleen te dienen. De plaats die de ootmoed hier inneemt – vóór het geloof – doet sterk aan Thomas denken, terwijl de terminologie 'heilig voorneemen' in dezelfde richting wijst.

In het tweede boek beschrijft de auteur dat een mens door de kennis van Christus tot zelfverloochening wordt gebracht en dat de laatstgenoemde zeer bevorderlijk is voor de gemeenschap met Christus. Bij de zelfverloochening onthoude men zijn vlees datgene wat dit het meest begeert. Ook hier ademt alles de sfeer van Thomas zonder dat er citaten kunnen worden aangewezen.

In het derde boek worden voornamelijk de middelen behandeld die de zelfverloochening en de gemeenschap met Christus stimuleren. Zij zijn: Gods Woord, Doop, Avondmaal, rustdag des Heeren en gebed. Bij het gebruik van deze middelen verlate men zich niet op zichzelf, maar op Gods genade.

Uitgerekend bij de behandeling van het Avondmaal is het dat Teellinck het vierde boek van *De Imitatione Christi* verwerkt. Hij rijgt fragment na fragment, kleiner en groter, als kralen aan de draad van zijn gereformeerd betoog. In feite is een groot gedeelte van het vierde boek van Thomas hier terug te vinden¹⁹.

¹⁸ Groenendijk, 'De gereformeerde proeve', 123; Boot, *De allegorische uitlegging*, 152; Brienens e.a., *De Nadere Reformatie*, 47.

¹⁹ Wanneer hier en in de volgende noten de tot nu toe door mij gevonden overeenkomsten worden gesignaleerd, heeft de eerste vermelding betrekking op *Sleutel* en de tweede op Thomas' *Qui sequitur me, Dat is De naevolginge Christi/ in vier Boecken bedeylt*, Pauwels Stroobandt, Antwerpen 1615. De inzage van deze laatste uitgave dank ik aan drs. W. Heijting van de Vrije Universiteit te Amsterdam. 157b-158b=

Klaarblijkelijk vond Teellinck de Avondmaalsmystiek nergens dieper en treffender onder woorden gebracht dan in *De Imitatione Christi*.

Het eerder genoemde tweede deel van *Sleutel* is door Teellinck zelf niet meer in druk aanschouwd. Dit is eerst lange tijd na zijn overlijden uitgekomen, namelijk in 1656, en bevat het vijfde en het zesde boek alsmede een aanhangsel. In het zesde boek wordt betoogd dat de mens niets goeds vermag zonder Gods genade, dat hij, wil hij de zoetheid van Gods genade terdege smaken, zichzelf moet verloochen en dat hij gaarne zijn kruis op zich moet nemen om Christus te volgen. Gezien deze formuleringen en deze thema's behoeft het geen verwondering te wekken dat het zesde boek voor een groot gedeelte door Teellinck is ontleend aan het tweede en derde boek van *De Imitatione Christi*²⁰. De wijze waarop hij de citaten verwerkt, is dezelfde als in het eerste deel van *Sleutel*.

Zoals reeds vermeld, noemt Teellinck, die gewoonlijk slechts zeer sporadisch zijn bron openbaart, slechts één keer *De Imitatione Christi*. Toch is dit niet alles. Voorgaand onderzoek heeft reeds uitgewezen dat Teellinck op drie plaatsen in zijn oeuvre het genoemde geschrift bijna woordelijk citeert zonder de bron te vermelden²¹.

In 1628 verscheen van Teellinck *Soliloquium ofte Betrachtighen eens sondaers/die hy gehad heeft inden angst zijner Weder-gheboorte*. Op de wijze van de alleenspraak worden hierin de zielsbevindelijke gangen van het geestelijk leven naar voren gebracht van iemand die zich bekeert van de ijdelheid der wereld tot God. In de loop van de alleenspraak wordt het verlangen naar God en naar Christus

[vervolg noot 19] 165r-166v; 169a=153v; 169a-b=160v; 169b=164v; 169b-170a=176v; 170a-b=156v-157r; 170b-171a=176v-177r; 171a-b=159r-v; 173b=164v; 174b-175a=169r-v; 176a=169v-170r; 176b-177a=163r; 177a-b=174v-175r; 178a-180a=153v-155r; 181b=157r; 181b-183a=162r-v; 185a-b=178r-v; 188b-189a=179r; 189a-b=166v-167r; 190a-191a=171v-172v; 191a-192b=177r-178r; 193b=164v; 193b-194a=167v-168r; 194a-195a=179v-180v; 195a-196b=175v-177r; 196b-197a=162v-163r; 197a-b=161r-v; 197b-199b=157r-158r; 199b-200b=180v-182r. In de toekomst hoop ik in *DNR* de bovenstaande en de nog volgende corresponderende teksten naast elkaar af te drukken en nauwkeurig de verschillen ertussen te analyseren. Ook de gereformeerde predikant, piëtist en poëet Willem Sluiter (1627-1673) is in zijn dichtwerk behalve aan de eerste drie boeken van *De Imitatione Christi* aan het vierde schatplichtig: C. Blokland, *Willem Sluiter 1627-1673* Neerlandica Traiectina xvi (Assen 1965) 46-52. Bovendien vervaardigde de piëtistische en met J. van Lodenstein bevriende Utrechtse ouderling Abraham Godart een vertaling van het vierde boek met toepasselijke poëzie: A. Ros, 'De poëzie van de Nadere Reformatie', *DNR*, xii (1988) 3-4.

20 233a=76v; 233a-b=50v-51v; 223b-224a=84r; 224a-b=144v; 225a=139r-v; 225b-226a=85r; 226a=140v; 226b=141v-142v; 227a=144r-v; 227b=144r; 228b=50r; 230a-231a=49v-50r; 231b=108v; 231b=139r; 231b-232a=109r; 232a-b=106v-107r; 233a-b=77r-v; 233b=46v; 233b-234a=92r-93r; 235b=49r; 235b=50r; 236a-b=114v-115r; 236b=119v-120r; 236b-237a=132v; 237a=85r; 237b=110v-111r; 237b-238a=93v; 238a=86r; 238a=93v-94r; 238a-b=111v; 238b-239b=93r-94r; 240a-b=85v; 240b=79v; 241a=139r; 241b-242a=58r-59r; 243a=51v; 244a=59r; 244b=116v-117r; 245a-b=115v; 247b=79v; 250a-251b=59v-61r; 251b-252b=112r-113r; 253a-254a=81r-82r; 255a-b=57r-58r; 257a-258b=131r-132v; 259a-261a=61r-63v; 261a-b=85v-86r.

21 Boot, *De allegorische uitlegging*, 153-154; Teellinck, *Soliloquium*, xxxvi.

steeds sterker. Tenslotte wordt de hunkering naar de volmaakte vereniging met de Bruidegom der ziel hoorbaar. En het is op dit hoogtepunt van de gedachten-gang van *Soliloquium* dat de schrijver woordelijk Thomas volgt²². Voor het overige is er in dit werk genoeg dat aan de laatstgenoemde doet denken.

Postuum rolde in 1635 van de pers *Het Nieuwve Ierusalem. Vertoont In een t'samen-sprekinghe tusschen Christum ende Mariam, sittende aen sijn voeten*. Deze dialoog bestaat uit twee delen. In het eerste deel laat Christus Maria de voordelen zien die er aan de betrachtning van de ware godzaligheid zijn verbonden. Hierop klaagt Maria over haar tekortkomingen op dat gebied. Christus wijst haar er dan op dat men, wil men overeenkomstig de heilige leer der waarheid zich heilig gedragen, zichzelf en alle aardse zaken moet verloochenen. Maria spreekt vervolgens als haar hoogste verlangen uit dat zij met haar Bruidegom Christus wil worden verenigd. Tenslotte houdt Christus haar voor dat voor de ware godzaligheid drie zaken vereist zijn: een ware ootmoed, een waar geloof en een heilig voornemen. In het tweede deel van de samenspraak onderricht Christus Maria aangaande de geestelijke wacht, het gedurig gebed, de dankzegging, de christelijke ervaring, de trits geloof, hoop en liefde, de zekerheid van de zaligheid en de groei van de ware godzaligheid.

Dat in deze korte samenvatting diverse woorden en thema's als het ware uit *De Imitatione Christi* zijn weggelopen, is tekenend voor het geheel van de inhoud van *Het Nieuwve Ierusalem*. Deze algemene indruk wordt bevestigd door de aanwezigheid van twee onmiskenbare citaten uit Thomas' geschrift.

Het eerste citaat is geheel gelijk aan het eerste gedeelte van de aanhaling in *Soliloquium*. Weer betreft het een hoogtepunt in de gang van de dialoog. In dit citaat culmineert namelijk het hoofdstuk van het eerste deel waarin Maria haar verlangen naar de vereniging met Christus onder woorden brengt:

Daerom oock O alder-soetste Bruydegom mijner zielen Jesu Christe! O alder-suyverste Minnaer/ die heerschappye hebt over alle creatueren/ wie sal my geven de vleugelen der waerachtigher vryhey/ om te vlieghen tot u/ en te rusten in u? och wanneer sal my volcomentlijck verleent worden/ dat ick sal moghen heel ledich en onbecommert van herten wesen/ ende smaken hoe soet dat ghy zijt/ O mijn Heere en mijn God! wanneer sal ick my eens heel vereenighen in u ende met u/ alsoo dat ick uyt grooter liefde/ my selven niet en mochte ghevoelen/ maer u alleene in mijn²³.

Het tweede citaat staat op de laatste bladzijden van de tekst en bevat niet minder dan vrijwel het gehele achttiende hoofdstuk van het eerste boek van *De Imitatione Christi*²⁴. Inhoudelijk gaat het hier over het voorbeeld van de heilige patriar-

22 139-140=93r; 140=93v.

23 68-69=93r.

24 146-148=18r-19v.

chen en profeten, van de apostelen, de martelaren, de belijders, de maagden en andere heiligen, alsmede van de heilige oudvaders in de woestijn. De ascetische leefwijze van in het bijzonder de laatstgenoemden wordt zeer uitvoerig voorgehouden en aangeprezen.

Voor een juiste beoordeling van de waarde van deze twee ontleningen is het van groot belang dat het eerste citaat tweemaal voorkomt, en wel in beide gevallen op een hoogtepunt van Teellincks meest mystieke werken. Blijkbaar had de desbetreffende passage zo'n indruk op Teellincks geest gemaakt dat hij aanbeland bij de dorstende hunkering naar de eschatologische liefdesgemeenschap van de in geestelijke liefdesbrand staande ziel bewust afzag van eigen verwoording en echo van Thomas wilde zijn. Dat dit twee keer plaatsvindt, is een aanwijzing dat hier meer aan de hand is dan slechts aansluiting bij een bepaalde tekst. Op dit punt heeft Thomas duidelijk een stempel op Teellinck gedrukt. Te meer geldt dit daar de bewoordingen van deze passage opmerkelijk afwijken van het idioom van de gereformeerde vroomheid. Dat een gereformeerd theoloog zo'n zinsnede welbewust tweemaal een ereplaats in zijn geschriften toekende, kan niet anders dan door beïnvloeding worden verklaard.

In het tweede citaat zijn het niet alleen de bewoordingen maar is het tevens de inhoud die men allesbehalve van een gereformeerd theoloog zou verwachten. Dat deze aan het eind van *Het Nieuwve Ierusalem* twee volle bladzijden inruimt voor dit citaat, geeft aan dat een bepaalde factor bij hem sterker was dan de vrees om voor een rooms-katholieke heiligenvereerder te worden uitgemaakt. Welke factor kan dit anders geweest zijn dan geestelijke zeggingskracht? Zonder Thomas is deze passage bij Teellinck ondenkbaar.

Een onontkoombare vraag na dit alles is: hoe heeft de beïnvloeding zich historisch voltrokken?

Van Teellinck is bekend dat hij in een van de eerste jaren van de zeventiende eeuw in het piëtistisch-puriteinse klimaat in Engeland tot bekering is gekomen²⁵. In het Engelse Protestantisme was *De Imitatione Christi* reeds vroeg vertaald en omgewerkt, terwijl de edities van deze uitgaven elkaar in snel tempo opvolgden. Thomas was daar met name in het piëtistische Puritanisme zeer populair en invloedrijk²⁶. Het heeft er alles van weg dat de tweede Thomas de eerste Thomas

25 Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 494-496.

26 Helen C. White, *English Devotional Literature [Prose] 1600-1640*. University of Wisconsin Studies in Language and Literature xxxix (Madison 1931) 75-86; Frank L. Huntley, *Bishop Joseph Hall and Protestant Meditation in Seventeenth-Century England*. Medieval & Renaissance Texts & Studies 1 (Binghamton 1981) 27-30; Charles E. Hambrick-Stowe, *The Practise of Piety. Puritan Devotional Disciplines in Seventeenth-Century New England* (Chapel Hill 1982) 28, 267.

in Engeland via het piëtistische Puritanisme heeft leren waarderen.

Een aanvullend argument hiervoor is Teellincks werkwijze in *Sleutel*. Deze was namelijk in het piëtistische Puritanisme in Engeland vrij gebruikelijk²⁷.

Conclusie

Wanneer Voetius Teellinck een tweede Thomas à Kempis noemt, is dit niet slechts de uitdrukking van Voetius' hoge waardering voor de genoemde andere personen, noch ook alleen de verwoording van de geestelijke achtergrond van Teellinck voor zover deze in zijn intern-piëtistische werken naar voren komt, maar tevens de aanwijzing van een zeer belangrijke bron van Teellincks innerlijk-devotionele opvattingen. Thematisch gezien heeft Thomas op Teellinck ingewerkt op de gebieden van de Avondmaalsmystiek inclusief gebeds- en alleen-spraakcultuur, de eschatologische mystiek en de exempeldevotie. Uit de bewoordingen van de citaten blijkt dat Teellinck het werk van Thomas in de Nederlandse vertaling van Nicolaas van Winghe (?-1552) voor zich had liggen toen hij zijn eigen tekst schreef. De basistekst was derhalve een rooms-katholieke uitgave, waarvan Teellinck aangeeft dat die een ruime verspreiding onder de gereformeerden had gevonden, althans in Zeeland.

Zowel Voetius als Teellinck zien Thomas beperkt tot *De Imitatione Christi*, en wel in gereformeerde zin aangepast. Toch bestaat er in dit opzicht nog onderscheid tussen beiden. Voor Voetius bestaat Thomas' geschrift slechts uit de eerste drie boeken, terwijl Teellinck het vierde boek ervan voor een groot gedeelte in zijn *Sleutel* incorporeerde. Bij Teellinck werkte blijkbaar de gereformeerde leer nog minder belemmerend dan bij Voetius als het ging om de overname en de verwerking van andersoortige devotionalia.

Het feit dat zowel de vader als de spil van de Nadere Reformatie zichtbaar door de vroomheid van Thomas zijn gestempeld, geeft voldoende grond voor de stelling dat dit voor het geheel van deze beweging geldt²⁸, zij het met de nodige variaties. Men zou zelfs in algemenere zin kunnen poneren dat iedere protestant die openlijk zijn hoogachting, eventueel zijn voorliefde voor Thomas laat blijken, een piëtist is.

De hoge waardering voor Thomas van Voetius bezorgde deze zware kritiek

²⁷ White, *English Devotional Literature*, 64-65, 147.

²⁸ In dit verband is het interessant dat de Utrechtse gereformeerde predikant en representant van de Nadere Reformatie Jodocus van Lodenstein (1620-1677) op zijn vrijdagse catechisatie Teellincks *Sleutel* behandelde: P. Proost, *Jodocus van Lodenstein* (Amsterdam 1880) 86. Vergelijk voorts: Blokland, *Willem Sluiter*, 46; Op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften*, 600; Ros, 'De poëzie van de Nadere Reformatie', *DNR*, XII (1988) 3-4.

en beschuldigingen van de kant van de orthodox gereformeerde theoloog en hoogleraar S. Maresius (1599-1673)²⁹. In bepaalde rechtzinnig protestantse kringen vond – en vindt³⁰ – men de grote belangstelling voor Thomas en andere middeleeuwse devoten en mystieken ongezond en ketters. En toch kwamen de mannen van de Nadere Reformatie en de gereformeerde piëtisten fier en frank voor hun mening en voorliefde uit. Zo sterk was hun gevoel van verbondenheid met het verre verleden. Zo sterk was de inwerking die ze hiervan hadden ondergaan.

Als Teellinck in zijn voorrede van *Sleutel* de populariteit van *De Imitatione Christi* in rooms-katholieke edities onder het gereformeerde volksdeel signaleert, wijst dit op een continuïteit van de middeleeuwse devotie en mystiek, als het ware onder het breukvlak Rome - Reformatie door. In confessioneel opzicht had Teellinck hiertegen bezwaar, maar door Thomas' geschrift in gereformeerde zin om te werken en op te nemen, leverde hij zelf zijn aandeel in de bestendiging van die continuïteit. Men zou kunnen stellen dat de doorwerking van de middeleeuwse vroomheid onder de gereformeerde gemeenteleden door de mannen van de Nadere Reformatie op het niveau van de gereformeerde theologie is gebracht. Op dit vlak komt de bedoelde continuïteit onder de Reformatie door eerst in de Nadere Reformatie aan de oppervlakte.

Teellinck zal zelf Thomas hebben leren waarderen in piëtistisch-puriteïense kringen in Engeland. Het is niet onmogelijk dat Voetius zijn kennismaking met of althans zijn hoogachting voor Thomas aan Teellinck te danken heeft gehad. Een van Teellincks eerste werken bracht wellicht Voetius als student tot piëtistische gedachten. Tevens is het van hem bekend dat hij in zijn latere studietijd zich geestelijk verzadigde met *De Imitatione Christi*³¹. Hij zou wel eens via Teellinck bij Thomas terechtgekomen kunnen zijn. Als dit op waarheid berust, is hiermee een laatste ongedachte inhoud van Voetius' typering van Teellinck als een tweede Thomas à Kempis aan het licht gekomen.

²⁹ D. Nauta, *Samuel Maresius* (Amsterdam 1935) 261, 280.

³⁰ Z.v. een recent voorbeeld hiervan: K. Exalto, 'Een herwaardering van het Piëtisme in Nederland (2)', *De Waarheidsvriend*, LXXV (1987) 771-772.

³¹ Duker, *Gisbertus Voetius*, 1, 105.

W.J. OP 'T HOF

A Second Thomas à Kempis (but Reformed)

From 1588 onwards Pietism as a movement takes shape within Reformed Protestantism in the Netherlands. Pietists opposed widespread religious and ethic abuses and fallacies and with prophetic inspiration not only urged the inner experience of Reformed doctrine and the sanctification of one's personal life, but also worked hard at the radical purification of areas of life. The movement of Pietists who spoke Dutch and wrote in Dutch within the Reformed Church of the Netherlands is called the Further Reformation (*Nadere Reformatie*). The father of the movement was Willem Teellinck (1579-1629), Reformed pastor at Middelburgh.

Thanks to Gisbertus Voetius (1589-1676), professor of theology at Utrecht, the Further Reformation developed from a limited group into a national movement with intensive international contacts. While still being Reformed pastor at Heusden Voetius wrote a recommending introduction for Teellinck's *De worstelinghe eenes bekeerden sondaers* (*The Wrestling of a Converted Sinner*), 1631. In this introduction he calls Teellinck, thanks to whose writings he was gained over to the ideal of the practice of piety, a second Thomas à Kempis. Given the context of this characterization Voetius intends to say: in inner piety Teellinck so much resembles *De Imitatione Christi* that apart from confessional points of controversy one may call him a second Thomas.

Investigation into the role of Thomas in the writings of Teellinck reveals the following. It is only once that *De Imitatione* is mentioned: in the preface to the first volume of *Sleutel der devotie* (*Key to Devotion*), 1624. Here Teellinck declares that he has incorporated many passages of *De Imitatione* into this work. This proves to refer to his treatment of the Lord's Supper, in which he is threading fragment after fragment of the fourth book of Thomas's work as beads onto the string of his Reformed argument. Moreover, one of the two books of the second volume of *Sleutel* (*Key*), 1656, has also largely been borrowed from the first three books of *De Imitatione*.

In *Soliloquium* (*Soliloquy*), 1628, Teellinck literally follows the third book of *De Imitatione* where the soul is hankering after the perfect union with the Bridegroom, without mentioning his source. The same quotation occurs in *Het Nieuwe Ierusalem* (*The New Jerusalem*), 1635, while at the end of this work Teellinck has inserted practically the whole eighteenth chapter of the first book of Thomas's work, which deals with the exemplary ascetic way of life of the desert-saints.

The non-Reformed words and themes of especially the last two quotations justify the conclusion that *De Imitatione* has exerted substantial influence upon Teellinck. This applies to Voetius as well, albeit that he unlike Teellinck and the Reformed pastor, Pietist and poet Willem Sluiter (1627-1673) would have none

of the fourth book of *De Imitatione*. In this Teellinck and Voetius are typical of the whole of the Further Reformation.

All this points to the fact that the impact of medieval piety and mysticism was not discontinued after the breach between Rome and the Reformation. Having first operated in the circles of Reformed laymen this influence was extended to the level of Reformed theology by the men of the Further Reformation. On this level the continuity in question after the breach between Rome and the Reformation first came to the surface again in the Further Reformation.

J. TRAPMAN

The *Imitatio Christi* and mysticism about 1900: the translation by Willem Kloos (1908) and its critics

In the eighteen-nineties the increasing aversion for positivism, materialism, and rationalism resulted in an interest in buddhism, theosophy, and occultism. At the same time, christian mysticism attracted a great deal of attention. Thanks to Maurice Maeterlinck the mysticism of Ruusbroec came into fashion. The critic Remy de Gourmont, however, himself an agnostic, claimed that Maeterlinck and other symbolists used religious forms while at the same time despising all religious spirit. The 'New Mysticism' (F. Paulhan) was considered by theologians to be mainly a form of aestheticism. In his *Le Latin mystique* (1892), Gourmont described Thomas à Kempis as a poet, who had written the *Imitatio* in rhythmic prose. In 1908, the Dutch poet Willem Kloos (1859-1938), one of the leading figures in the 'Movement of the Eighties', a worshipper of Beauty, an agnostic and extreme individualist, published his *Imitatio*-translation. To him, the book was an impressive poem rather than a work of devotion. In his introduction, he launched an attack on vulgar atheism as well as on orthodox and liberal protestantism, expressing some sympathy for catholicism. This introduction was, of course, unfavourably received by theologians, although there was little doubt about the literary qualities of the translation, made by the most famous Dutch poet of his time. However, Isaäk van Dijk (1847-1922), a professor of theology in Groningen and devoted to literature, wrote a lengthy and thorough review, in which he criticised the numerous blunders and the awkwardness and banality of Kloos's translation. This caused much controversy, especially when Kloos incorporated most of Van Dijk's corrections into the second edition of his translation (1909) without acknowledging their source and abusing even his critic. In 1909, Van Dijk published his own (highly-praised and often reprinted) translation, and in 1910 came his final reply to Kloos.